

NALJAKATEL ELUSEIKADEL RAJANEVAD LOOD KOGUKONNAPÄRIMUSES

MALL HIEMÄE

Küsimus Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kogudesse laekunud naljandite folkloristlikust kuuluvusest kerkis 1930. aastatel žanripõhiste koo- piakartoteekide loomise käigus. Adudes, et isikujutud kohalikest inimestest võivad olla naljandite algmaterjaliks, kutsus naljandite temaatilise süsteemi loomisega põhjalikult tegelenud Rudolf Põldmäe rahvaluulekogujaid selliseid lugusid (nt lapsesuunalju ja ehalkäimiste meenutusi) kirja panema ning ERA-le saatma (vt Põldmäe 1938, 1939, 1940). Õhku jäi küsimus eesti rahvanaljandi traditsionaalsusest, sest selgus, et ligi pooled kirjapanekutest ERA kogudes on esindatud üheainsa variandiga (Krikmann 1965: 21). Geograafilis-ajaloolise uurimismeetodi domineerimise aegsetes arusaamades oli küll kohta folklooriteose algkuju, algkodu ja levikuteede otsimisele, ent reaalelu naljakaid juhtumeid kajastavate lugude arvamine rahvaluule hulka oli välistatud. Ometi on vaid eestimaise levikuga juttude olemasolu nentitud seoses rahvajuttude tüübikataloogi koostamisega juba Antti Aarne (1918: 4). Küllap ei osanud kohalikud rahvaluulekorrespondendid tuumakaid teri sõkaldest lahus hoida ning saatsid Jakob Hurdale ja Matthias Johann Eisenile ka endi meelest muhedaid külaelulugusid. Paraku ei tunduks need praegusaja huumoriuurijale kaugeltki nii naljakad, kui seda on puändiga anekdoodid.

Aeg jälgida, kuidas üksikisikud kogukonna liikmetena loovad oma pärimust ja tõsielusündmuse alusel kujuneb huumorit sisaldav narratiiv, jõudis eesti folkloristikas kätte 1960. aastatel. See ei olnud ideoloogilises mõttes tabuteema, Nõukogude Liidu rahvajutu-uurijate seas oli uudse rahvajutuliigina juba tunnustust leidnud suuline jutustus (vn *устный рассказ* ehk *сказ*). Et sellised lood folkloori põhitunnustega päriselt vastavuses polnud, on neid meil nimetatud mitmeti: lihtsalt olustikulisteks jutustusteks, mälestusjutustusteks ning ka olustikulisteks ja isikuloolisteks juttudeks (Laugaste 1961), seejärel pajatusteks ning loetletud on ka žanritunnused (Laugaste 1972; Hiimäe 1978: 7–16).

Kohaliku eluoluga seotud narratiivide vaatlust 1960. aastatel alustades pidin tunnistama, et nn mitteklassikaliste rahvajuttude näol on tegemist heterogeense ainekogumiga, mis ühise nimetaja alla ei mahu.¹

Selleks et selgitada, kas ja kuivõrd on tegemist iseseisva folkloorižanriga või pelgalt toorainega naljandite tekkeprotsessis, polnud kontekstita kirja-panekud kohased. Rahvusvahelises folkloristikas hoogustus kommunikatiivsusprobleemide uurimine. Soodustavaks asjaoluks osutus Euroopa folkloristi-

¹ Ka puudus ses osas ühtlus teiste Euroopa maade folkloristikas. Suurema tuntusega terminite, nagu memoraat, fabulaat, ingl *tale*, kõrval leidsid kasutust nt *true story* (vrd Stahl 1977: 23–25), *proto-Memorate* (vrd Dégh 1976), sks *alltägliche Erzählungen* (vrd Bausinger 1958), sm *juttu* (vrd Virtanen 1982: 197 jj).

kas 1960.–1970. aastatel toimunud paradigmaatiline pööre, mis suunas uurimisfookuse kaasaja ühiskonna rahvaluule vaatlusele.

Ilmnes, et pajatuste nime saanud lugudele on omane humoristlik laad, selgitust vajasad koomikale osutavad asjaolud: situatsiooni- ja karakterikoomika, jutukangelaste prototüüpide positsioon rühma liikmena, stiilivõtete kasutamine jutuloomes jms. Mõndagi siin loetletust võib pidada tänini aktuaalseks. „Kõige rohkem huvitab uurijaid huumor inimeste igapäevaelus,” väidab XX sajandi lõpu – XXI sajandi algusaastate USA ja Euroopa huumorikonverentside suunitluse kohta Liisi Laineste (2003: 795).² Huvivälja avardamine on tervitatav ja mõneti ootuspärane. Tundub, et paljude erialade – lingvistika, sotsiaalpsühholoogia, folkloristika, semiootika jt distsipliinide – esindajad polegi jälginud puändita nalja(ndi) toimimist igapäevaelu suhtlusvahendina. Võib arvata, et XX sajandi lõpukümnendite teoreetikutetandemi Victor Raskini ja Salvatore Attardo keskendatus puändiga anekdootidele ning neisse kätketud inkongruentsile, skriptidele, maksiiminõuetele jne on olnud rahvusvahelistes huumoriuuringutes sedavõrd suunaandvad, et nüüd on kätte jõudnud aeg huumoriilminguid käsitleda märksa laiemas plaanis.

„Minuga juhtus üks naljakas lugu”

Pärast 1960. aastate suunatud eesmärgiga välitoid Kodavere mail pakkusid ERA-s taas soodsaid võimalusi tõsielusündmustest lähtuvate narratiivide kujunemist jälgida 2012.–2013. aastal korraldatud kogumisaktsiooniga laekunud tekstid. Üleskutse sõnastus oli järgmine:

Sõnadega: „Kuulge, minuga juhtus üks naljakas lugu...” alustatakse sageli juttu nii töökaaslaste, sõprade kui perekonna seltsis.

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv ja huumoriajakiri „Piljakaja” alustavad koostööprojekti tänapäevaste naljalugude kogumiseks. Ootame naljakaid jutte ja lugusid juhtumistest meie igapäevasest elust, lähemast või kaugemast minevikust. Tegu peaks olema kas iseenda või kellegi teise (pere liikme, sõbra, kolleegi jne) originaalse naljaka looga päriselus, mida on ka ehk aeg-ajalt edasi räägitud, olgugi, et väikeste muudatustega. Võimalike teemade valik on väga lai: töö ja puhkus, argipäev ja pidupäev, olme ja tehnika, lapsed ja täiskasvanud, aprillinali ning teistele tehtud vembud jne.

Eesmärgiks oli saada osalejate hinnangus naljakaid originaallugusid ning pärssida internetisaitidel, perioodikas, anekdoodiraamatutes jm leviva ning vohava huumoritoodangu prevaleerimist arhiivile laekavas kaastöös. Mind huvitas, kuidas naljalugusid luuakse, neid kommunikatsioonis teistele vahendatakse, kas ja kuidas formeerub folkloorne nali.

Ligi neli kuud väldanud konkursile laekus 87 isikult väga erinevas mahu saadetisi nii elektrooniliselt kui ka paberkandjal. Saatjate näol oli tegemist

² Esile on toodud kaks kõrgaega: kui 1970. aastate keskel süüvisid huumori teaduslikku uurimisse psühholoogid ja kirjandusteadlased, siis 1980. aastate alguses kuulub see paljude distsipliinide esindajate huviväljale (Laineste 2003: 793). Tänuväärset on maailma huumoriteoreetikute seisukohti tutvustanud ning kommenteerinud Arvo Krikmann. Kõige põhjalikumalt on ta käsitlenud lingvistika valdkonnas prominentseimate, Victor Raskini ja tema õpilase Salvatore Attardo töid (vt Krikmann 2004: 22–115, 144–165).

erialalt, huvidelt, haridustasemelt, isegi rahvuslikult kuuluvuselt kireva kooslusega. Kaastöös osalejate enamik on kesk- ja vanemaealised. See on iga, mil jutuvestija kalduvustega isikud evivad elukogemusi, neil on kollektiivis arvestatav positsioon, osavõtt ühiskonnaelu sündmustest on aktiivne, püsib elav huvi ümbritseva vastu.

Konkursimaterjal tõi küllaltki kaleidoskoopilise ainekogumi, kuid ometi domineerib selles lähimineviku igapäevaelu kajastus.

Küsimus selle kohta, mida õieti naljana on tajutud, tuleb üsna hästi ilmsiks. Produktiivne algmaterjal on äpardused, äravahetamised, vääritimõistmised, unustamised jms koomilisele kokkusobimatusele põhinevat. Tegemist on prototüüpse elementaarnalja allikatega (vrd Raskin 1985: 2–3; Krikmann 2002: 845). Kõige enam on kirja pandud juhtumeid, kui naisisik istub kogemata võõra meesterahva autosse, kusjuures efekti annab asjaosaliste (mini-)dialog. Ka tegelikult näib olevat sagedane, et autoga lahkutakse hajameelselt üht sõitjat maha jättes. Sööklas võõrale kliendile toodud toidu ärasöömine on vast samuti tavaelu juhtum nii siin- kui ka sealmail. Või siis ei tunta tuttavat inimest, isegi oma perekonnaliiget ära, tullakse seltskonda teisest paarist jalatsites või rõivas pahupidi seljas, väljutakse bussist/trammist/rongist vales peatuses jne.³

Naljakaks on arvatud ka õige paljud lihtsalt üllatavad, ootamatud juhtumid, mida rohkem või vähem paeluvalt teistele edasi jutustatakse. Nii näiteks „mõistatus”, kui taevast sajab alla pakend räimedega ja pikapeale saab koeraga jalutama läinud naine selgust, et kalapakendi pillajaks oli selle ühelt neljanda korruse rõdult näpanud kormoran. Räimed jäävad varestele. Lõpulauses antakse loogikanihkega võrdlus: „Olime koeraga vait kui partisanid.” (EFA I 166, 14/5 < A. S.)⁴

Lood sotsiaalse staatuse ja ühiskondliku positsiooni erinevustest on vahetanud ajastut. Meenutatakse seiku ametkondlikest suhetest nõukogude perioodi ülemustega, huumori kaudu antakse hinnang selleaegsetele oludele, hierarhiatele ning käitumismustritele, kuid sotsiaalse satiiri esinemus on marginaalne ning anekdootidele omistatav agressiivsus on neis juttudes võõras.⁵ Teise maailmasõja aastad ning järgnenud represseerimised on olnud liiga tõsine aeg, et sellest humoristlikke lugusid jutustada või toimunud koomilist tajuda. Seevastu on üsna aktuaalsena püsinud nõukogude perioodi kaupade defitsiidi teema, rõivamood, ühiselamuelu, äravahetamisi sarnane interjäär, täistuubitud ühistransport, altkäemaksud, kokkuhoiukampaaniad, haiguste simuleerimine.

„Need on anekdoodid elust enesest,” kirjutab T. D. oma tähelepanekutest (tõlge vene keelest):

³ Kodavere pajatustes kuulusid igapäevase elu naljakad sündmused meelisteemade hulka, tähelepanu all polnud mitte isik, kellega midagi naljakat on juhtunud, vaid naljakas situatsioon ise (Hiimäe 1978: 35).

⁴ Fondiviited sisaldavad kogu, seeria, köite (või mapi) ning lehekülje numbri. ERA, DK märgib digitaalselt laekunud saadetisi. Saatjaid märgivad initsiaalid (eelistati ka jääda anonüümseks, kasutati eesnime või pseudonüümi).

⁵ Kohatised arutlused agressiivsuse avaldumise või selle puudumise kohta sotsiaalses teemades annavad tunnistust huumoriteoreetikute erimeelsustest (vt Laineste 2003: 798–799).

Ostja soovib puhvetis 400 gr praekartuleid, müüja, täidlane pikka kasvu blondiin pakib iseenesestmõistetavusega 800 gr. Ostja arvamuse peale: „Nii palju ma ei söö ära” kostab vastus: „Homme sööte.”

Balti jaama ostukeskuses valab koristaja solgivee trepile. Märkusele, et see läheb ju jässe, vastab: „Mina siin ei käi.” (EFA I 166, 3 < T. D.)

Nõukogude aja teema on populaarne peamiselt 1960.–1980. aastate kohta. Jutustamisel assotsieeruvad aina uued samalaadsed juhtumid ja nii on neid ka seeriatena kirja pandud. Paraku hakkavad nooremale põlvkonnale koomilises valguses edastatud reaalelu seigad tunduma absurdimaigulise liialdusena.

Konkursist osavõtjate vanusevahe on kümnest aastast 99 (!) aastani. Endisaja olustiku tutvustusi ja isikujutte (1960. aastatel tavaline teema), lokaalsele kogukonnale tuntud-teatud kaaskodaniku karakteri kujutamist tuleb konkursimaterjalis ette nimelt maapiirkonna üsna eakate püsielanike seas. Tähelepanu all on isikuomadused ja iseloomujooned.⁶ Prototüübi elust valitakse kohaseid episoode, mida rakendatakse humoristlikus võtmes. Järgmise loo sõnastaja on 85-aastane külaelanik. Nagu isikujuttude puhul tavaks, on süžee pearõhk tegelase ütlusel, kuulajatele tavatsetakse kõneline osa esile tuua prototüübi kõnemaneeeri ja hääletooni imiteerimisega, žestidega jmt. Tekstilisel kujul esitatuna läheb mõndagi ilmekusest kaduma.

Tema nimi oli Richard Orman ja ta oli väga korralik ja välja õppinud rätsep. Tal jätkus tööd ja tellijaid rohkem kui ta teha jõudis. 1936. aastal vahetas nime, st eestindas oma nime Päikeseks. Richard Päike.

Korter oli tal kaupluse II korrusel suure aknaga itta. Kaupluse vastas oli ka meierei, kuhu toodi taludest hobustega piima. Kui ta aknast välja vaatas, naersid kõik, kes nägid, ja ütlesid: „Näe, päike tõusis!” Nii nad vaatasid üksteisele vastu, üks taevast ja teine aknast.

Ta oli meisterlik mängija kohalikus näiteringis. Pruukis tal ainult „püüne” peale tulla, kui meie tagasihoidlik rahvas elevile läks, hüüdma ja plaksutama kukkus, seda ei juhtunud kellegi teise puhul. Tal oli küljes midagi, mis otsekohe inimestele mõjus ja tundus väga õige, oli see siis nali või tõsi. Nüüd ma tean. See oli šarm, tal oli 4 klassi haridust.

Sõprade ring oli väga suur, kes kõik teda kiitsid: „Missugune tore mees! Küll temaga on hea juttu ajada!” Jutuajamine ise aga toimus nii. Külaline alustas ja vastused olid tõesti toredad. Sinna juurde tuli veel lisada mahe bariton, võluv naeratus ja näitlejameisterlikkus: „Ah sedamoodi! Vaata aga vaata! Jah-jah-jah! Just, just, just! No muidugi, no muidugi! Õige, õige! Kus sa sellega, kus sa sellega! Otse loomulikult, otse loomulikult! Jah, jah, muidugi on sul õigus! Just, just, just, just! Ahahahhhhaa! No kena, kena! Ah juba minek, no tule teinekord jälle! No head teed, no head teed, ja tervist teie mammale!”

Tal polnud vaenlasi, tagarääkijaid ega mingeid probleeme. Ainus selline, keda tean. Muidugi oli ta tore mees. Aga ega ta sellepärast veel taevaisa talleke olnud. (EFA I 164, 47 < E. R.)

Niisugused lood on olnud väikerühma sotsiaalpsühholoogilise suhtlemisprotsessi osa ja rühma liikmete vaheline identiteedi määramise viis, mida

⁶ Igapäevaelust pajatavate juttude seas olid 1960. aastatel külaelanike iseloomustused kuue eelistatavama teemaderingi hulgas, kirjutab Ilona Gardoš (1968/69).

tänapäeval võib aduda püsielanikega külades, aastaid koos tegutsenud töökollektiivides ja erialaklubides, aga ka suguvõsaliinis. Ühtlasi on ilmne, et jutuvestmistraditsiooni taandudes kanduvad aastakümneid aktiivses kasutuses püsinud narratiivid märksa jõudsamalt passiivsesse traditsiooni. Kui paluda informanti jutustada ununema kippuvat lugu, võib ta selle arendada kuidagi harjumuspärasest erinevalt, ent kujuneda võib ka aega võttev arutlus kas või selle üle, mis aastal tõsielujuhtum ikkagi aset leidis, missugune oli asjasse puutuvate sugulusaste jne. Veendusin selles, kui külastasin 2001. aastal Kodavere kihelkonna paremate jutuvestjate kodusid eesmärgiga jälgida, kui kaua kestab kunagi nii aktuaalsete lugude traditsioonis püsimine. Tsiteerin tookordse välitööpäeviku kirjapaneku:

Tähelepanдав erinevus 30 aasta taguse pajatusevestmisega võrreldes on see, et tegelaste „paikapanek” külakogukonnas valmistab [jutustajaile] raskusi ning ühtepuhku soikub jutuliin, sest vahele tuleb arutelu, kes on kes, kus elas, kuhu siirdus jne. Nende jaoks, kes teda [jutustajat] kuulavad, A. T. ja veel üks mees, on see samavõrd oluline kui sündmusedki, millest jutustatakse. (EFA II 40, 90/1 < Kodavere khk, Raatvere k, 2001)

Koomilisena tajutud elujuhtum jutuainena

Reaalelu faktidel põhinevate lugude iseärasuseks on sissejuhatava osa mahukus: see on keskeltläbi hulga detailsem, kui oleks vaja sündmuskäigu tutvustamiseks.⁷ Muidugi on teksti sõnastajad taibanud, et võõrale lugejale/kuulajale adresseeritud tekst (või kuulatav lugu) peab sisaldama piisavalt lisainformatsiooni – aja- ning kohamäärangut, tegelaste tutvustust –, et naljakas seik hästi mõjule pääseks.

Kogegin juba 1960. aastatel osalusvaatluse teel tõsielusündmuste edasi jutustamist jälgides (Hiemäe 1978: 39), et koomilisuse pealätteks on sündmus (juhtum, seik) ise sellisena, nagu see kogeja mälus püsima on jäänud. Edasi muljeid 2001. aasta välitööde päevikust:

Aeg-ajalt võtan klade ja kirjutan jutte üles, küsin ka neid, mida juba kuulnud olen ja saan ka muid. Taas kogen seda, et kuulajale saab korduvalt kuulnud lugu küll huvitav olla. Ta ei vaja informatsiooni, vaid soovib kogu loo uuesti läbi elada. (EFA II 40, 91/2 < Kodavere khk, Raatvere k, 2001)

Rühmavälise kuulaja puhul aga ei saa nentimata jätta, et kipub olema nagu unenäo edasijutustamisel – osa tervikpildist hajub. Graafiliselt on seda faktorit kujutanud nt Robert A. Georges (1976: 159–162).

Edasine on naljaka loona esitatud meenutus 40 aasta tagusest tugevat emotsionaalset pinget põhjustanud juhtumist.

⁷ Anekdootide puhul on sisu venitatust ja ebaolulise esitamist nimetatud kvantiteedimaksiimi ja relevantsumaksiimi rikkumiseks (Attardo 1993: 541–542; Krikmann 2004: 88–89, 150–152).

1970-*tel* oldi ikka väga tegusad ühistes ettevõtmistes. Polnud ju autosid igal perel ja siis ühildati metsa söidud töökollektiivide kaupa. Töötasin Võru keskraamatukogus ja vabad päevad veetsime kultuuriosakonna bussiga marja- ja seenemetsades. Need lustakad lood söidu ajal ja muidu juhtumised. Ühel Saru metsa seenele minikul tõrkus meist vanim, metoodik Armilda kaasa tulemast, et süda närb. Meie, et tule ja tuuluta! Tuli, aga kuidagi lontis ja tusane.

Hakkas hämarduma ja kell nii kaugel, et koguneme. Keda pole, on Armilda. Jaguneme siis, et kuidas ja kuhu keegi suundub. Meid, kaht nooremat, saadeti õige süngesse lodukohta. Kappame siis joostes, et ise pimedas kätte ei jääks. Hüüame, ja kuuleme hääletsust. Selge, Armilda! Hakkab paistma legendik ja palju rohkem valgust ja hüüdele saame taas vastuse. Jõuame metsast välja ja – vastu vaatab kirju vasikas ja möögib...

Kui kogunemispunkti jõudsime, oli asi naljast kaugel. Siis meenus kellelegi, et nähti taksot peatumas (tagasitee ju tasuta tühjal taksol tol ajal), et viimati närb Armilda kasutas juhust... Ja oligi nii. Armilda oli rahumeelselt kodus... Me emotsioonid olid 100-kraadised, aga aastaid hiljem, saades kokkutulekul hoo sisse, ei saa me ilma Saru metsa jututa läbi. (EFA, DK 75, 21 < E. R.)

Teksti lõpus mainitakse, et ärevust toonud ja õnneliku lõpuga sündmust tuletatakse meelde, jutustatakse taas üle. Proloogis leidub vihje meenutatavate ühissõitude emotsionaalsele mõjule: „Need lustakad lood söidu ajal ja muidu juhtumised.”

Rahvapärases kõnepruugis märgibki sõna *lugu* nii juhtumit ennast kui ka selle verbaalset esitust. Puänti pole sõna folkloristlikus mõistes enamasti taotletud. Ses suhtes on järgmine situatsioonikoomikat pakkuv tekst oma lapi-daarsuses isegi erandlik. Pealkirjaks „Naljakad lood, mis on minuga isiklikult juhtunud”:

Perearst saatis eriarsti juurde kilpnäärme kontrolli. Andsin saatekirja kabineti õe kätte ja tema ütles: „Kingad jalast ära, kušeti peale pikali, kõht paljaks.”

Täitsin korraldust ja ootasin arsti tulekut. Ise mõtlesin, et kust kaudu täna hakatakse kilpnääret kontrollima?

Tuli arst ja ütles: „Tal on kilpnääre. Tõuske istuma.” (EFA I 166, 16 < L. T.)

Arvo Krikmann on üldistanud, et vanem ajalooline jutustava laadiga nali, mis on tavaliselt esindatud pikemate tekstidega ja väljendatud sündmustikuga, eeldabki sündmustiku kaasanautimist. Erinevalt uuemast, puändiga lühinaljandist, võib sama juttu kuulata korduvalt (Krikmann 2002: 842). Siinkohal võib lisada, et samane, veel XX sajandi esimesel veerandil eesti naljandi-repertuaaris nii domineeriv ülesehitamismudel püsib ka praegusajal selliste narratiivide loomes, mis põhinevad tegelikkuses kogetul. „Kõige naljakamad lood sünnivad tegelikkuses. Olen südamest naernud just selliste lugude üle, mis on räägitud sõprade ringkonnas nende poolt, kes ise on räägitavas situatsioonis olnud või midagi naljakat üle elanud. Sageli on need kõige usutatavamad ja paremini ette kantud,” kirjutab üks konkursist osavõtja (ERA, DK 75, 92 < A. K.).

Rõhutanud tõsielujutustuse suurt osatähtsust rühmakommunikatsioonis, kurdab Leea Virtanen (1982: 202–205), et Soome folklooriarhiivides on äärmiselt vähe kirjapanekuid koos esitustavadega, ja märgib, et siit johtub

vajadus puudused kompenseerida välitöödel. Seppo Knuuttila (1980: 47) aga peab kontekstianalüüsi vältimatuks uurimismeetodiks ning lohutab, et sellele ongi juba tähelepanu pööranud kultuuriantropoloogid. Ta ei jäta mainimata psühholoogilise ja psühhoanalüütilise, sotsiaalpsühholoogilise ja sotsioloogilise, esteetilise ja filosoofilise, sotsiolingvistilise, kommunikatsiooniteoreetilise ja esituskeskse suunitlusega naljauurimist (Knuuttila 1982: 124–125).⁸

Naljakate lugude konkursi žürii liikmena olin mõneti üllatunud: mida kõike koomilisena ei tajuta! Auhindamisüritusel küsis üks konkursist osavõtnu: „Küllap saite lugemisel ikka lõputult naerda?” Olles lugenud tekst-tekstilt pikkade olustikuliste sissejuhatustega, veniva tegevustikuga, rõhutamata kulminatsiooniga, ülejutustatud puändiga jutustusi või siis hüperboolidega pikitud följetone fantastika ja absurdi piirimailt, oleks olnud sobiv küsijale vastata, et „ilu on vaataja silmades”. Järgmise elementaarnalja puhul võiks pigem väita, et „asi on naljast kaugel”, kuigi adressant kasutab pealkirja „Naljakaid juhtumusi elust enesest”. Taas on märgitud koht, aeg, tegevus, verb on juurde mõeldav.

Läinud sajandi 90-date esimene pool, suvi Kuressaare linnas. Mina lastega kaubamaja kohvikus. Olime maalt linna tulnud. Saiakesi pugides vaatlesime vargsi inimesi enda ümber. Märkasin kõrvallauas istuva naise juures üht koomilist pisiajja. Vaatasin muheledes poja poole. Tema juba ootas minu pilku, silmis naer. Tahtsin küsida, kas me naerame ühte ja sama asja, kuid ei suutnud, sest siis oleksin taltsutamata üle kohviku naerma hakanud. Edasi oli meil raske saiakesi pugida, sest pugistasime hoopis naeru. Mida rohkem me ennast tagasi hoidsime, seda naljakam oli. Teine laps ei saanud millestki aru, kuid meie naer nakatas temagi. Kui kohvikust välja saime, siis naersime juba nii, et pisar silmas. „Kas sina naersid seda, et... ha-ha-haa.” – „Mina naersin seda, et... ha-ha-haa.” Üks ei saanud küsida, teine ei saanud vastata – nii naljakas oli. Kui rahunesime, siis selgus, et naersime, jah, ühte ja sama asja: kõrvallauas istunud naise väike varvas ei mahtunud suverihmiku talla peale ära, ta oli üksikuna üle rihmiku ääre kohviku külma kivipõranda peal. Kogu nali. (EFA, DK 75, 139 < Anon.)

Süžees võib leida mitmeid kompositsioonilisi elemente: ekspositsioon, sõlm (koomilise „pisiajja” konstateering), dispositsioon pinge tõusuga, lõpplahendus. Kui tahta siit veel ka puänti leida, siis lugeja võib selleks pidada üllatavat lõppu. Ollakse ju häälestatud millegi olulisema ootusele, kui seda on kohvikuküllastaja paljas varvas. „Kahe skripti olemasolu naljas on üsna kerge tuvastada, kuid üllatuse ja naerupahvatuse intensiivsust ennustada ja mõõta väga raske,” kirjutab Arvo Krikmann (2005: 67).⁹

⁸ Kultuuriantropoloogilise uurimissuuna esindajana on Knuuttila ülevaates pila tähendusest töökollektiivi suhetes esile tõstnud terve plejaadi välitöödel osalusvaatlusega tegelenud teadlasi, nt Robert H. Lowie, Katharine Luomala, Mary Douglas, Frank C. Miller (Knuuttila 1980: 20–28). Üksmeelselt sedastanud, et pilal ja aasimisel on üksikisiku ja rühma suhtlust struktureeriv, määratlev ja toetav funktsioon, pole antropoloogid seejuures varmad olnud käsitleda huumori ja koomika osa kultuurikäitumises, väidab Knuuttila, osutades ilukirjandusele ja rahvapärimusele kui kohasele uurimisainesele (Knuuttila 1980: 33–34).

⁹ Sõna *skript* kasutatakse huumoriuurijate töödes puändi tekitamise tehnoloogia kirjeldamiseks: anekdoodi mõistmises osaleb kaks kognitiivset plaani (nn skeemi, skripti

Kas üksiku väikese varba saagat kunagi üle jutustatakse, ei oska öelda. Kuid tekstikommentaaries on küll uuestijutustamist mainitud; sagedasem näib see olevat kollektiivselt kogetud juhtumite puhul: „Seda sai naerda ja naerdakse veel, kui kohtutakse” (EFA I 165, 175 < H.-M. S.); „Ise meenutan koos endiste kolleegidega alati koos tehtud vempe, naerame ja oleme õnnelikud, et meie noorus oli hoopis huvitavam ja lõbusam kui praegustel noortel” (EFA I 165, 33 < T. K.); „Nüüd, kooli kokkutulekutel, tuleb see ikka jutuks” (ERA, DK 75, 58 < E. R.); „Aastatetagune apsakas muutus pere anekdoodiks, mida oli hea külalistele pajatada” (EFA I 164, 105 < A. S.).¹⁰

Siintoodu kinnitab kogetu hilisemat verbaalset esitust, ühist reprodutseerimist, eeldab repliike, kommentaare, vahelekiilundeid nagu tavapärasele jutustamissituatsioonile omane. Viimatitoodud teates oli mainitud ka narratiivi ulatumist väljapoole kitsast asjaosaliste ringi. Oma lugude korduva esituse põhjuste esiletoomine kõneleb huumorist kui inimsuhetes olulisest tegurist.¹¹

Jutustaja jutu tegelasena

Jutustamine esimeses isikus on tavaline valetamisnaljandite stiilivõte. Ka memoraatides on üleloomuliku kogemuse vahendajaks enamasti kogeja ise. Kui tegemist on reaalelu juhtumi edasijutustamisega, võib jutustaja osalus tegelasena olla formaalne. Umbkaudu pooltes vaadeldavatest tekstidest on minaisik tõepoolest passiivne statist, kes jutu tegevustikku otseselt ei puutu.

Mõni aasta tagasi Tallinnas sattusin olukorda, kus minu kõrval valgusfoori all seisid Mitsubishi Lancer EVO ja Subaru Impreza STI. Rohelise tule süttides startis Mitsu põhjagaasiga, lootes, et ka Subaru juht vedu võtab, et järgmise foorini kiirendades kindlaks teha, kumb on ägedam mees. Subaru võttiski vedu, lülitades sisse peidetud vilkurid ja sireeni. (ERA, DK 75, 208 < I.)

Niisiis on üllatusliku juhtumi sõnastaja pelgalt pealtnägija rollis. Asjaolu, et puändiefekt (Subaru juht osutub liiklusinspektoriks) jäetakse verbaalselt edastamata, näitab taotluslikku orienteeritust anekdoodipärasele jutustamistiilile (vrd Attardo 1994: 41 jj). Pikemalt väljaarendatud tõsielunaljadele kiire kognitiivse ümberlülituse praktiseerimine omane ei ole.

Minapositsioon jääb narratiivi tegevuskäigust eemale ka juba tutvustatud tekstides „taevast sadanud” kaladest, blondist müüjannast, jutustajale lapsepõlveaegadest tuttavast rätsepast. Umbes kolmandikus vaadeldavast tekstikogumist jutustaja ennast ei mainigi, ometi pole jäetud märkimata enda seost jutu tegelastega, kui selline seos olemas on: see juhtus minu töökaaslasega, ülemusega, vanaisaga, sõbrannaga... Jääb mulje, et lood, mille sündmustikus jutustaja ise kaasa teeb, on ka jutustamisel hõlpsamad selliselt sõnastada,

või freimi), mille ühisosa üllatav äratundmine vallandabki puändi (vt Krikmann 2004: 33 V. Raskini teose (1985: 80–81) tutvustuses ning Laineste 2005: 12–13). Puändi vallandaja on disjunktor või konnektor (Attardo 1994: 96).

¹⁰ A. S. märgib oma teemavaliku kohta: „Kõik kirjutatud lood on tõesed ja juhtunud oma pereliikmetega, isegi unenäod on tõesed....” Konkursile on ta saatnud 38 lugu, neid on avaldatud ka kohalikus ajalehes. Tegemist on vilunud sõnaseadjaga.

¹¹ See on tänapäeva huumoriteemaliste konverentside perspektiivne teema, siia kuulub veel huumor koolitöös ja ametikaaslaste seas (Laineste 2003: 795).

et koomiline efekt paremini mõjule pääseb. Intuitiivselt kasutatakse rohkem otsest kõnet, dialoogi, meenuvad värvikad detailid, täheldada võib rahvajutuomaste vormivõtete kasutamist, et end jutu tegelasena ilmekamalt eksponeerida. Küllalt palju kasutatakse dialoogi, nii saab süžee ilmekam, saab intriigi arendada, kahe vastandatava tegelase konflikti ilmestada.

1987. aasta mai. Saan kutse ilmuda tsiviilkaitse õppustele. Samas pannakse mind aga koolis lõputunnistusi kirjutama. Küsin, mis teha. Ülemus arvab, et õppus kestab kolm päeva ja võin ühe päeva hiljem ka minna. Nii siis jääbki. Kirjutan tunnistusi ja lähen järgmisel päeval kohale. Enese hämmastuseks märkan, et teisi kursulasi polegi, ainult ametnik istub laua taga. Esitlen end ja küsin, kus teised on. Mees laua taga vastab, et kursused on juba lõppenud.

„Kuidas lõppenud?“ karjatan mina hirmunult.

„Te teate, et Tšernobõlis oli plahvatus. On eriline olukord ja kursusi tuli lühendada.“

„Mis minust saab?“ ägan nutuselt.

„Ma võin teile pakkuda mõnd teist. On veel juunis,“ selgitab mees.

„Ei, juunis ma ei saa. Mul on maasikad valmis ja hein teha,“ muutun närviliseks.

„Siis augustis tuleb veel üks grupp,“ arutleb mees edasi.

„Mina ei saa! Mul on viis last ja lüpsilehmad. Ka august ei sobi mulle!“ hüüatan nutuselt.

„Ega midagi. Lugege siis ise läbi vastavad raamatud (need pealkirjad on ununenud) ja loeme teid kursuse läbinuks.“

Lubasin lugeda. Sain tunnistuse nr. 1. Pärast selgus, et rohkem tunnistusi välja ei antudki ja mina olin ainsana selle omanik. (ERA, DK 75, 119 < M. J.)

Olen täheldanud eesti jahimeeste minavormis jutustatavate lugude (ATU 1875 jj) vaatlusel omapärast esitusviisi: minategelane ei kiitle oma erakordse eduga, vaid, vastupidi, esitab mingi reaalelust pärit jahiseikluse, ise end tegelasena nimme karikeeritult kujutades (vt Hiimäe 2001: 47–52). Tendentsi end naerualuse rollis näidata kohtab ka naljakate lugude konkursi materjalis. Seda võtet on kasutanud pea eranditult isikud, kes on tõsielu juhtumusi kirja pannud följetoni stiili matkides. Lühikestele puändiga naljanditele on selline minavormi kasutus võõras. Ühtlasi selgub kaaskirjadest, et nad on ka varem teinud kirjanduslikku kaastööd: nende humoreske ja vesteid on avaldatud kohalike ajalehtede naljanurgas või on nad omaloominguga esinenud kohaliku rahva ees.¹² Konkursil osalemiseks oli neil õigustus olemas. Oli ju kogumisüritus välja kuulutatud ühisaktsioonina ning üleskutses leidis vastav säte: „Laekunud lugusid avaldatakse huumoriajakirjas „Pilkaja“ ja selle veebiväljaandes.“

M. M. (naine) kirjutab: „Mõlemad kirjatükid [EFA I 165, 178/87 ja 188/200] on tõesed ja toimunud minu ja minu abikaasaga.“ Tegelasteks on Mammi ja Papi, kes esimeses kirjutises 2009. aasta kevadel koos kilesauna ehitavad, seal nelipühade eel külmetades end pesevad ning jaanipäevaks ometi sauna sooja pidavaks saavad. Tegelased on karikeeritud. Teises kirjutises „Papi ja Mammi

¹² Eeskujuks on kutseliste näitlejate (nt Eino Baskini, Peeter Oja) ning isetegevuslaste lavalised ühiskonnaelu puudusi kritiseerivad monoloogid, kusjuures omaalgatusliku püsti-jalakomöödia harrastajate enamik on tragid pensioniealised naisterahvad.

ekskursioonil” märgivad ajadimensiooni kuupäevad ja kellaajad, tõesuse mai-ku aitavad anda paikade nimetused. Ilmnevad vanapaari erimeelsused, alatasta juhtub äpardusi: auto läheb katki, sääsed ründavad, vesi on supluseks jahe jne. Äpardunud turismireisilt lõpuks tagasi jõudnud vanapaar on õnnelik ja rahul. Nende kahe eneseiroonilise kirjutise kogumaht on 22 lk.

Pealkirjade all „Muusiku saatus” ning „Raske ja huvitav elu” kirjutab (meesisik) A. P. (EFA I 165, 13/21) minapositionilt, ent ilmselgelt pole tegemist taotlusega, et jutu sisu tõeseks peetakse. Kogu tema tekst on sõnamänguliste väljenditega üle kuhjatud, kasutatud on perifraasi, hüperbooli, metafoore, metonüümiat, alliteratsiooni, võrdlust. Siin mõned eneseiroonilised lausungid: „Komponeerisin fuuga klaverile, violale ja kahele kuulipildujale”; „õppejõud iseloomustas mind: liidab, lahutab, korrutab, kuid ei jaga (s.o ei taipa) mitte midagi”; „võtsin suusahüppaja asendi”; „uurisime taevatähti – tõstisime pudelit suule”. Ei puudu ka obstsöönsused, põiked seksuaalhumori, etnilise ja poliitilise huumori valdkonda:¹³ „nagu keravälg – välg ees ja kerad taga” (mehe genitaalid); „kaasaskantavad peerumeetrid USAst”; vihje nõukogude parteitöötaja haridustaseme kohta: „kolhoos „Kiire kõbla” partorg on täiendanud ennast viimastel aegadel järjepidevalt erinevates välisriikides 2–3-päevastel kursustel ja on üritanud mitmel korral kaitsta oma erialal bakalaureuse kraadi Petseri ülikooli distantstuupimise fakulteedis”.

Pea kõigi selliste autorite koostatud paladele on omane groteski, situatsiooni-, isiku- ja sõnakoomika, absurdi, fraseoloogiliste väljendite, hüperbooli kasutus. Tegemist on kavatsusliku huumorilooga, tõesus on tinglik või jääb tagaplaanile (vrd Raskin 1985: 100–104) kartuses, et lihtsalt suvalise äparduse, viperuse, unustamise, äravahetamise jms tõsielujuhtumi ümberjutustus küllalaldast koomikaelamust ei saavutaks.

Keelised vahendid huumori teenistuses

Kõrvutatavalt Kodavere jutuvestjate loominguviitete jälgimisega 1960. aastatel jäävad naljakate lugude konkursil osalejate loomeprotsessi iseärasused tabamata. Kuid taustaandmeid nende kohta siiski leidub: osa on aastaid tegelenud rahvapärilise kogumisega, olles vormistanud nii iseenda kui ka kogukonna rahvaluuleteadmist. ERA korrespondentidega on kohtunud, nendega kirjavahetust peetud, teada on nende päritolu, tööala, haridus, huvid. Esmaesinejadki on saatnud infot ja mõnda selgub nende tõsilugudest. Vilunud käekirjad, ortograafiavigadeta tekstid, lauseehitus ja sõnavara, üle kolmandiku saadetistest arvutikirjas kõnelevad uurijale mõndagi. Põhiosa on kõrg-, kesk- ja kesk-eriharidusega isikud, vaekauss näib kalduvat kõrghariduse poole. Naissugu on rohkem esindatud kui meessugu. Naised on enam kirja pannud olmelist ja isikukesket, samuti lastega seonduvat. Meestelt pärinevad humoristlikud armeeteenistuse juhtumid, detailidele keskendutakse vähem.

Paremat efekti saavutavad need jutustajad *resp.* autorid, kellele humoristlik väljendusviis ka tavalises kõnepruugis omane on. Teisalt kasutatakse

¹³ Neid huumori valdkondi on pikemalt iseloomustanud Raskin (1985: 148–246). Ta on tutvustanud nende põhipositsioone ning toonud rohkesti tekstinäiteid rahvusvahelise levikuga anekdoodirepertuaarist. Käesoleva artikli vaatlusmaterjalis on need valdkonnad esindatud marginaalselt.

jutuloomes algmaterjali „elust enesest”, nt lühitekstis, mis on nimetatud tõestisündinud looks: „Loomaarsti kabineti uksel on silt: „Siseneda ainult suukorviga.”” (EFA I 164, 25 < E. E.) Silmapaistval kohal on nn lapsesuunaljad vääririmõistmise, disharmonia ja homonüümidega. Tegevuse kirjeldus on napi-sõnaline, pearõhk ütluse esiletoomisel lõpulausena. Nii on puänt valmiskujul olemas ja jääb hõlpsasti aastakümneteks pereringi suhtlusrepertuaari: laps teatab, et nägi süsirohelist konna (ERA, DK 75, 186 < H. T.); laps uurib, kes tema vanavanematest ahv oli (ERA, DK 75, 194 < A. O.); laps küsib kirikus: „Millal me siit trammist välja läheme?” (EFA I 165, 85 < V. K.); laps maitseb masinaõli: „Mörka, mis sa mörkad, aga ma tean, et sa magus oled” (EFA I 165, 73 < M. E.); 7- ja 5-aastased poisid 2-aastase õe kohta: „Johannal pole üldse nokut. Me peame nüüd isaga poodi minema ja ostma Johannale noku.” (EFA I 165, 92 < V. K.); „Mis sul suus on?” – „Hambad.” (EFA I 166, 282 < M. M.); laps hüüab bussis näitlejat nähes: „Ma tean seda tädi, ta on nõid!” (ERA, DK 75, 208 < I.)

M. L. (EFA I 165, 108 jj) tunnistab, et on 30 teenistusaasta vältel naljakaid väljendeid suvaliste paberite peale märksõnadena situatsiooni memoreerimiseks üles kirjutanud, sobival juhul lugusid üle jutustanud või ütlust korranud: „Ega te kirikusse tulnud, et tühja käega tulite?”; „Ei maksa nädala pärast tulla, kui pudru aasta otsa vana on”; „Las sadada, nii et lambatalled saavad püsti juua”; „Sureb Venemaal vana hobune ära, ikka minu süü!”; „Sulg sappa ja Siberisse savi sõtkuma” (allitereeruv väljend); „Kui lüüa, siis lüüa nagu rannamees rott, et ikka matta kõlbab”; „Jõudsin sinna ninanuuskamise ajaks” (kommentaari: „See väljend jäi meil käibesse, kui keegi hiljaks jäi”).

Järgmises tekstinäites kirjeldatakse, kuidas üldlevinud anekdoodi naeru-koht vormelina taaskasutusse satub.

Meie peres armastatakse palju anekdoote rääkida. Ikka juhtub, et seltskonnas midagi räägitakse, mis toob meelde mingi lõbusa seiga või mõne anekdoodi. Huvitav on aga see, et minul ja mu õel tulevad samade märksõnade peale meelde täpselt ühed ja samad lood. Oleme väga erinevad, aga on juhtunud mitmeid kordi, et hakkame korraka rääkima täpselt üht ja sama asja, kusjuures ka täpselt sarnase intonatsiooniga.

On üks vana anekdoot, mis natuke halvustab miilitsaid. – Kuidas miilitsad kontrollivad, et vilkur töötab? Üks keerab rooli, teine paneb pea liikuvast autost välja, vaatab auto katusele ja ütleb: „Töötab – ei tööta, töötab – ei tööta, töötab – ei tööta...”

Kord sõitsin oma õega koos tuttava autos kodu poole, mina istusin juhi kõrval, tema tagumisel istmel. Lähenesime raudteele, ülesõidu juures vilkus fooris kollane tuli. Ja nüpea, kui me seda nägime, hakkasime kohe nagu ühest suust kordama: „Töötab – ei tööta, töötab – ei tööta, töötab – ei tööta...” (ERA, DK 75, 166 < U. H.)

Salvatore Attardo (1994: 93–96) on süntaktilisel ja leksikaalsel mittemõistetavusel põhinevaid nalju nimetanud verbaalseteks naljadeks, ent tema liigitus referentsiaalseteks ja verbaalseteks naljadeks käib puändiga naljandite kohta. Tõsielujutustuste puhul, kus puänt pole obligatoorne, laieneb vaade kogu narratiivi tekstile. Siin pole keelelised vahendid huumori teenistuses kaugeltki üksi puändi loomiseks, vaid ka nt algusvormelina, tegevuskäigu

ilmestajana, lõpumoraalina, ent mõistagi ka puändi staatuses. Kõige sagedasem on vanasõnade ja kõnekäändude kasutus, sh võrdlused, mida luuakse ühtlasi juurde.¹⁴ Omal kohal on absurd, paradoks, hüperbool, kumulatiivne kordus, parafras, metonüümia, kalambuuri jne. Näide algusvormelist: „Loll saab kirikuski peksta” (EFA I 165, 88 < V. K.); tegelase tutvustusest ekspositsioonis: „Seersant Hillar P. oli esimese järgu tõstja, kuid harrastas tublisti ka ülerinnatõstmist” (EFA I 164, 191 < A. K., alkoholilembuse kohta); asja võrdlemisest: „Leivapäts nagu pensionieelne kompaniiveebel” (EFA I 165, 17 < A. P., korpulentsuse kohta).

Vaatamata sellele, et stiililised vahendid ei too kaasa üllatuslikku, ootamatut pööret (puänti), annavad nad humoristliku elamuse, suurendavad koomilist efekti. Üldhinnangus on nad sageli nagu lõpplahenduski, resümeeeriva funktsiooniga, hoolimata oma asukohast tekstis: Sapakas [nõukogude väikeauto „Zaporožets”] „läks nagu Elias tulise vankriga taeva” (EFA I 164, 109 < A. S.); uue pilli mängimisel loomalaudas „laudatais lehma mõirgas ja trampis jenkarütmis kaasa” (EFA I 164, 107 < A. S.); sõjaväes käsib ülem kasarmu koristamisel ka lehed puult alla ajada: „Lehed langesid, mehed koristasid, maa peal valitses rahu ning ülemustel oli alamatest hea meel” (EFA I 164, 156 < A. K.);¹⁵ „Üks mees hüpanud üle oma varju, aga see oli pimedas toas” (EFA I 166, 219 < L. O.). Järgnevas veel näiteid lausungitest, asukohaga jutu lõpus: „Mis ei tapa, teeb tugevaks”; „Ülemus ütles, et siia ilma ei ole tulnud kapsalehe peale pissima” (EFA I 165, 28; 33 < T. K.); „Patsi Olgale 2 augu puritud ja 2 boldi sise lödud” (vigases kirjas teatis tehnilise abi osutamisest naisisikule tekitab seksuaalse allusiooni) (EFA I 165, 91 < Anon.).

Järgmine, täispikkusega tekst on näide elust võetud tüüpjuhtumist, mida tarvitseb vaid sõnastada.

Mul oli hea tuttav, kes armastas kasutada väga palju võõrsõnu. Tihti ajas ta sõnade tähenduse segi. Ütlesime sõprade ringis alati talle, et kasutagu ikka eestikeelseid, sest enamasti oli emakeelne sõna alati ka võtta. Aga ei, proua pidas võõrsõnade kasutamist ilmselt intelligentsuse tunnuseks ega pidanud meie soovitusi arvestamisväärseks.

Kui raudne eesriie langes, hakkas proua läänepoolsetesse riikidesse reisi- ma. Idapoolsed olid tal juba läbi rännatud. Ta oskas oma reisimuljeid ka huvitavalt edasi anda. Ühel õhtul, kui mõnus seltskond kogunes, hakkas proua rääkima Itaalia reisimuljetest. Olime kõik põnevil, sest keegi meist polnud Itaalias käinud, kuid kõik nii või teisiti lugenud üht-teist, vaadanud itaalia filme ja teadsime ka Rooma linna asutamise lugu.

Proua laotas laiali oma suveniirid, Rooma linna plaani ja ilusad postkaardid ning alustas: „Ma olen nii palju mööda linnu rännanud, aga seekordne reis oli eriline. Alati on reisimas ikka naistevägi, aga seekord oli reisiseltskond pooleks meestega. See oli nii tore, sest siis sa saad ikka loota, et keegi aitab sul kohvrit tassida ja tuleb õhtul kaasa, kui tahad võõras linnas veidi jalutada.”

Noogutasime mõistvalt kaasa.

„Ja teate, millised mehed meil olid! Seekord olid kõik mehed impotentsed!”

¹⁴ Paröömilise ainese olulisust rahvajuttudes on määratlenud oma äsjailmunud käsitluses Hrisztalina Hrisztova-Gotthardt (2014).

¹⁵ Ütlus toetub piibli kirjakeelele: „Au olgu jumalale kõrges ja maa peal rahu inimeste seas, millest temal on hea meel.” (Lk 2, 14)

Me hakkasime mürinal naerma.

„No mis siin naerda on?” imestas proua.

Keegi meist ütles siis: „See on ju tore, et sa oled poole maailmast läbi rännanud, aga me ei saa aru, kuidas sa kõigi meestega magada oled jõudnud?”

„Fui, kuidas te võite...” Lause jäi õhku rippuma, sest proua mõistis, et vist on võõrsõnadega jälle midagi viltu läinud. Toetasime siis teda ja ütlesime, et küllap suu läks segi – ja sa tahtsid öelda, et kõik mehed olid imposantsed. Ja sellest ajast peale lõppes proual ka võõrsõnade ohter tarvitamine.

(ERA, DK 75, 95 < A. K.)

Sõnaalguse samakõnalisuse õnge minek ei oleks siin saavutanud nii suurt efekti, kui tegemist poleks ühtlasi ootamatu pöördega seksuaalhuumori valdkonda. See asjaolu annab paronüümial põhinevale jutule tugevaid eeldusi kaua traditsioonis püsida ja leviku käigus ka uusi prototüüpe leida. Esitatud variant kuulub küll inkongruentsi- ehk kokkusobimatusteooria järgi puändiga naljandite hulka, kuid ei vasta oma suure infohulga juures ei kavatsusliku nalja kvantiteedi- ega relevantsusnõudele (vt Raskin 1985: 100–104; Attardo 1994: 289–291). Küllap on puänt siin ikka kenasti olemas, pealegi on Arvo Krikmann möönnud, et „puändi mõistet ennast on senises teoreetilises kirjanduses kasutatud äärmiselt vabalt, puänt tähendab eri autorite jaoks ilmselt eri asju, puändi olemasolu või puudumise tuvastamiseks on raske pakkuda mingeid kindlaid reegleid” (Krikmann 2003: 173).

Järgmise tekstiga peaksid huumoriteoreetikud vististi rahule jääma. Tekst on napp, teemaks sugudevahelised suhted, üleliigseid sõnu ei tehta. Kui saate- ja lõpulause ära jätta, saame omamoodi analoogi Victor Raskini (1985: 32 jm) paljutsiteeritud „bronhiaalse patsiendi naljale”:

„Kas doktor on kodus?” küsib patsient bronhiaalse sosinaga. „Ei,” vastab arsti noor ja kena naine sosinal. „Tulge aga sisse!”

Anekdoot arsti koduvisiidile tulnud kähedahäälsest patsiendist on standardnäide üleminekust ühelt mõtteliselt skeemilt teisele neid siduva pöördepunkti vahendusel.¹⁶ Kunagise eluseiga edasijutustus on järgmine:

Lugu pärineb 1952. aasta Tartumaalt. Poiss tahtis tüdrukut peolt koju saata. Tüdruk oli nõus, ta teenis suvel lapsehoidjana leiba ühe rikka pere juures, kellel oli suur kahekordne maja. Mindi siis vaikselt sinna maja poole. Kohale jõudes ütles tüdruk: „Oota ja ole tasa, ma lähen vaatan, kas kõik magavad.” Tüdruk muidugi sulges ukse ja läks teisele korrusele oma tuppa, tegi akna lahti ja sosistas: „Kas sa hiilida oskad?” Poiss noogutas. „Hiili siis koju!”

Oi seda vandumist siis! (ERA, DK 75, 90 < A.)

Kirjaliku teksti ja suulise esituse erinevustele on õigustatult tähelepanu juhitud (nt Norrick 2004). Mõlemad, nii Raskini näidistekst kui ka äsjatutvustatu, annavad aimu sellest, kuivõrd oluline on suuline esitus – anekdoodi loomulik levimisviis. Tarvitseb vaid tegelaste dialoogi sosinal imiteerida ja kuulaja häälestamist naljalainele polegi tarvis.

¹⁶ Teksti on kasutatud korduvalt inkongruentsi, skriptide toimimise, kvantiteedinõuetele vastavuse jm teooriate selgitamise näidisena (vt Raskin 1985: 32; 104–107; 117–127; Attardo jt 2002: 23–24; Krikmann 2002: 844; 2003: 175; 2004: 26–27, 36–41, 98–99, 113–115).

Lõpetuseks

Reaalelu seiku vahendava ahta levikuga narratiivide pidamine väljaspool folkloori asuvaks pärssis kaua nende uurimist folkloristide seas. Aktuaalseks sai see alles kultuuriantropoloogilise uurimissuuna tulekuga folkloristikasse. Arhiiviaines polnud kohane selliste narratiivide tekkimise ja kujunemise seaduspärasuste jälgimiseks, selleks oli vaja süüvida tegelikku jutustamistraditsiooni vaatlusse. Pilguheit reaalelu juhtumustel põhinevatele humoristliku kallakuga lugudele praegusajal, võrrelduna 1960. ja 1970. aastatega, aitas välja selgitada dünaamilisi muutusi kogukonnapärimuses ning ühtlasi kinnitust saada püsivust ilmutavatele tunnusjoontele.

Kõige muutlikum on sotsiaalkultuuriline olustik: jututemaatika nihkub ajas aina ettepoole, kajastades kogukonna liikmete eluajal kogetut. Mida elavam on jutuvestmise traditsioon, seda aktiivsem on ka reaalelu faktidel põhinevate narratiivide loomeprotsess. Seoses elanikkonna suurema liikuvusega on märgata traditsiooni taandumist maakohtades, kuid harrastus on endisest aktiivsem töökollektiivide, klubiliste koosluste, sõpruskondade seas.

Reaalelujutustuse kompositsiooniliste osade järgnevuse määrab tavaliselt juhtunu enda kulg. Kuid kujundikasutuse ja sõnaseadmisoskuse poolest näib praegusaja jutuloome kasutavat enam võimalusi kui aastakümneid tagasi. Muutuste mehhanisme tuleks küll märksa põhjalikumalt jälgida. Oma osa jutuloomes on laiemal silmaringil, oskusel intuiitiivselt või taotluslikult järgida trükisõnas, internetis ja suuliselt leviva anekdoodimassi eeskujudid koomilise esiletoomisel.

Huumoriteooriate valguses näib siinkohal kõige olulisem olevat rõhutada, et nii püsi- kui ka fiktiivsetes kogukondades tegeliku elu juhtumustel põhineva jutuvara aktuaalsuse võtmeks on sündmuse/juhtumi läbielamisel kogetu, mida ühtlasi rühmakuuluvust tunnetades narratiivi kaudu taas läbi elatakse. Nii saabki korduvalt kuulnud lugu, erinevalt korduvkuuldud anekdoodist, huvitav olla. Naeru päästikuks on tavaeluski normipärasest põikuvate, omavahel sobimatute koodide adumine. Folkloristi silmis saavad need tähelepanu leida vaid verbaliseerituna. Ometi suudab folklorist – „võõras kuulaja” – küll empaatiliselt mõista koomilise efekti olemasolu asjaosaliste ringile, kuid ise paraku mitte iga kord sama läbi elada. Siinkohal jagan täiel määral Arvo Krikmanni mõtteavaldust: „Võib-olla aitaks just naturaalses folkloorses tege-
likkuses ilmnevate rudimentaar- ja elementaarpuäntide jälgimine lähemale jõuda puändi ajaloolistele juurtele ja kognitiivsetele tekkemehhanismidele” (Krikmann 2003: 175). Mainitud uurimisaspekti perspektiivikusele osutavad ka mõned viimatise rahvajutu-uurijate kongressi ettekanded (vrd Oring 2013; Pöysä 2013).

Artikkel on seotud Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprogrammiga IUT22-4 „Folkloor kultuurilise kommunikatsiooni protsessis: ideoloogiad ja kogukonnad”.

Kirjandus

- Aarne, Antti 1918. Estnische Märchen- und Sagenvarianten. (FF Communications 25.) Hamina: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Attardo, Salvatore 1993. Violation of conversational maxims and cooperation: The case of jokes. – *Journal of Pragmatics*, kd 19, nr 6, lk 537–558.
- Attardo, Salvatore 1994. *Linguistic Theories of Humor*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Attardo, Salvatore, Hempelmann, Christian F., Di Maio, Sara 2002. Script oppositions and logical mechanisms: Modeling incongruities and their resolutions. – *HUMOR: International Journal of Humor Research*, kd 15, nr 11, lk 3–46.
- Bausinger, Hermann 1958. Strukturen des alltäglichen Erzählens. – *Fabula*, kd 1, nr 3, lk 239–254.
- Dégé, Linda 1976. The postulative Proto-Memorata. – *Studia Fennica*, kd 20, lk 48–57.
- Gardoš, Ilona 1968/1969. Das Repertoire einer heutigen obersorbischen Erzählgemeinschaft. – *Lëtopis*, nr 11/12, lk 86–93.
- Georges, Robert A. 1976. From folktale research to the study of narrating. – *Studia Fennica*, kd 20, lk 159–168.
- Hiie, Mall 1978. Kodavere pajatused. Kujunemine ja koht rahvajututraditsioonis. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hiie, Mall 2001. Geschichten von Waldtieren als Tatsachberichte. – *Folklore als Tatsachenbericht*. Toim Jürgen Beyer, Reet Hiie. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 37–53.
- Hrisztova-Gotthardt, Hrisztalina 2014. Like proverb, like tale: On the interrelationship of Bulgarian proverbs and folktales. – *Scala Naturae. Festschrift in Honour of Arvo Krikmann for his 75th birthday*. Toim Anneli Baran, Liisi Laineste, Piret Voolaid. Estonian Literary Museum. Department of Folkloristics. Tartu: ELM Scholarly Press, lk 163–170.
- Knuutila, Seppo 1980. Leikin varjolla vakavasti. Katsaus antropologiseen pilailututkimukseen. – *Suomen Antropologi*, nr 1, lk 20–37.
- Knuutila, Seppo 1982. Kaskut ja vitsit. – *Kertomusperinne: Kirjoituksia proosaperinteestä lajeista ja tutkimuksesta*. (Tietolipas 90.) Toim Irma-Riitta Järvinen, S. Knuutila. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 106–125.
- Krikmann, Arvo 1965. Kõsimusi rahvaljandite alalt I. – *Rahvapärimeste koguja 4*. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 21–57.
- Krikmann, Arvo 2002. Sissejuhatavat huumorist ja rahvaljandist: ained, mõisted, teooriad. – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 833–847.
- Krikmann, Arvo 2003. Puändita naljandite struktuurist. – *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 161–177.
- Krikmann, Arvo 2004. Koestler, Raskin, Attardo ja teised. Lingvistiliste huumoriteooriate uuemaist arenguist. (Reetor 4.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, folkloristika osakond. Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus.
- Krikmann, Arvo 2005. Naljandid ja anekdoodid. – *Regivärsist netinaljadeni. Sissejuhatus rahvaluulesse*. Koost Merili Metsvahi, Ülo Valk. Toim Mall Hiie. Tallinn: Koolibri, lk 63–77.

- Laineste, Liisi 2003. Suunad huumori uurimises. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 793–804.
- Laineste, Liisi 2005. Tegelased eesti etnilises huumoris. – Mäetagused 28. Hüperajakiri. Tartu: lk 9–76. <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr28/laineste.pdf>
- Laugaste, Eduard 1961. Teritada senisest rohkem tähelepanu olustikulistele jutustustele (pajatustele). – Rahvapärimuste koguja 1. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk 26–32.
- Laugaste, Eduard 1972. Lisamärkmeid pajatuse kui rahvajutuliigi kohta. – Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 474–477.
- Norrick, Neal R. 2004. Non-verbal humor and joke performance. – HUMOR: International Journal of Human Research, kd 17, nr 4, lk 401–409.
- Oring, Elliott 2013. What is a narrative joke? – The 16th Congress of the International Society for Folk Narrative Research. Folk Narrative in the Modern World: Unity and Diversity. June 25–30, 2013. Vilnius, Lithuania. Program & Abstracts. Toim Lina Būgienė. Vilnius: The International Society for Folk Narrative Research, The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, Vilnius University, lk 158.
- Põldmäe, Rudolf 1938. Küsimusi rahvanaljandite alalt I. – Rahvapärimuste Selgitaja I, nr 5. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 150–151.
- Põldmäe, Rudolf 1939. Küsimusi rahvanaljandite alalt II. – Rahvapärimuste Selgitaja I, nr 7. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 208–217.
- Põldmäe, Rudolf 1940. Küsimusi rahvanaljandite alalt III. – Rahvapärimuste Selgitaja II, nr 1 (8). Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 10–18.
- Pöysä, Jyrki 2013. Natural narrative – a folkloristic view. – The 16th Congress of the International Society for Folk Narrative Research. Folk Narrative in the Modern World: Unity and Diversity. June 25–30, 2013. Vilnius, Lithuania. Program & Abstracts. Toim Lina Būgienė. Vilnius: The International Society for Folk Narrative Research, The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, Vilnius University, lk 168.
- Raskin, Victor 1985. Semantic Mechanismus of Humor. Dordrecht–Boston–Lancaster: D. Reidel Publishing Company.
- Stahl, Sandra K. D. 1977. The oral personal narrative in its generic context. – Fabula, kd 18, nr 1–2, lk 18–39.
- Virtanen, Leea 1982. Henkilökohtainen kerronta. – Kertomusperinne: Kirjoituksia proosaperinteen lajeista ja tutkimuksesta. (Tietolipas 90.) Toim Irma Riitta Järvinen, Seppo Knuuttila. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 180–205.

Narratives about humorous life events in the community tradition

Keywords: humorous narrative, storytelling tradition, creative process, punchline, literary techniques

Compared to the 1960s, an analysis of today's humorous narratives based on real-life events allows to identify some dynamic changes in community folklore. The most volatile factor in this study is the sociocultural situation: the topics of the narratives continue shifting forward in time, reflecting the experience that the community members have accumulated in life. The tradition shows a receding tendency in rural villages, but is more active in circles of colleagues or friends, in clubs and societies, etc. As far as humour theories are concerned, the most important point to make here is that the topicality of the repertoire of narratives based on real-life events in both real and imagined communities lies in the actual experiencing of the event or incident, which is then relived through the narrative. This is how a repeatedly heard story, unlike a repeatedly heard joke, can still be interesting. As in ordinary life, laughter is triggered by understanding the scripts that deviate from the norm and are incompatible with each other.

An English version of the article has been published in: *Scala naturae. Festschrift in Honour of Arvo Krikmann for his 75th birthday*. Ed. by Anneli Baran, Liisi Laineste, Piret Voolaid. Tartu: ELM Scholarly Press, 2014, pp. 327–435.

Mall Hiimäe (b. 1937), PhD, Estonian Folklore Archives (Estonian Literary Museum), Senior Researcher, mall@folklore.ee